

МЕРІ БЕРД

S·P·Q·R

ІСТОРІЯ ДАВНЬОГО РИМУ

З англійської переклав Олександр Дем'янчук

Київ
BOOKSNEF
2019

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](#)

ЗМІСТ

7	Відгуки
•	
9	Мапи
•	
17	Пролог
	Історія Риму
•	
22	Розділ 1
	Зоряний час Цицерона
•	
49	Розділ 2
	На початку
•	
79	Розділ 3
	Царі Риму
•	
111	Розділ 4
	Великий стрибок Рима
•	
143	Розділ 5
	Ширший світ
•	
176	Розділ 6
	Нова політика

213

Розділ 7

Від імперії до імператорів

250

Розділ 8

Домашній фронт

284

Розділ 9

Трансформації Августа

324

Розділ 10

Чотирнадцять імператорів

363

Розділ 11

Імущі й неімущі

395

Розділ 12

Рим поза Римом

437

Епілог

Перше римське тисячоліття

445

Хронологічна таблиця

453

Подяки

455

Подальше читання

ВІДГУКИ

«Майстерно... структури та інститути — основний об'єкт захопливо-го аналізу Берд, і він постійно оживляється дуже цікавими епізода-ми... обережне і наполегливе дослідження складних і суперечливих текстових і матеріальних слідів римського світу».

КАТАРИНА ЕДВАРДС, *Guardian*

«Руйнує канони... надихає... революційний... цілком новий підхід до стародавньої історії».

ТОМАС ХОДЖКИНСОН, *Spectator*

«Підтримувати енергію, яка потрібна, щоб залишатися в темі про-тягом 600 сторінок, і водночас пропонувати цілесну відповідь на запитання, чому Рим так сильно розширився, — для цього потрібна серйозна амбіція. Берд досягає тріумфального успіху».

ПІТЕР ГІТЕР, *Sunday Times*

«Видатна вчена і жвавий відкривач... Берд інформує і розважає сво-го читача, не опікуючись ним. Все, чого вона торкається, починає світитися... *SPQR* динамічна, вагома, доречна і критично налашто-вана. Хто знат, що класична наука може так зачаровувати? Щасливі студенти Мері Берд».

ЯСМИН АЛІБГАЙ-БРАУН, *Independent*

«Надзвичайно захоплює... неймовірно приємне і розумне читання».

НАТАЛІ ГЕЙНС, *Observer*

«За будь-якими стандартами, це великий наратор, такий, який мало хто з нинішніх учених мав би сміливість запропонувати. Однак Берд байдорог робить це і пропонує винятково захопливий путівник. Ба-гато в кого будуть причини відчувати вдячність авторці за ретельне просвітництво і незмінно цікаву роботу».

History Today

• Відгуки •

«Завжди жваво показує сучасну доречність цього предмета... підбадьорливе нове сприйняття дуже старої теми».

Шаді Бартш, *FT*

«...дає нам широку картину римської історії, яка одночасно є привабливо знайомою і очікувано дивною... *SPQR* набагато цікавіша, ніж просто біганина по знайомих теренах. Нині ми перебуваємо у фазі імперії Мері Берд, і її дії зумовлюють ризик, який може витримати лише вчений у її імперській фазі».

Майкл Куліковски, *London Review of Books*

«Швидкоплинна, захоплива, психологічно прекрасна, довірливо скептична».

Браян Епл'ярд, *Sunday Times*

«Мері Берд перелила п'ятдесят років досліджень в цю чудову, несенсментальну й вельми захопливу історію Стародавнього Риму... ця книга — скарб».

Northern Echo

«Берд веде вас у чудесну подорож по римському світу. Навіть якщо ви вважаєте, що досконало знаєте цю країну, вона запропонує вам інші види, нові аспекти... Навіть ті, що багато знають про Рим, дізнаються щось нове і почнуть ставити питання, більшість з яких раніше вже мали відповіді. *SPQR* робить те, що повинна робити історія».

Алан Массі, *Scotsman*

«Міс Берд розповідає цю історію точно і чітко, з пристрастю і без технічного жаргону. ...Дві нерівні частини Риму мріяли про цивільну гармонію між людьми і наслоджувалися явною прихильністю богів, однак глибоко в собі знали, що існують два міста, а не одне. *SPQR* — серйозна оповідь про успіх, але розказана дуже талановито».

Грег Вульф, *Wall Street Journal*

«Це інноваційна історія, що цілком може набути такого самого статусу, як і праці Теодора Моммсена, Рональда Сайма та інших видатних інтерпретаторів римського світу. І подібно до будь-якої визначальної праці з інтерпретації історії, вона неявно закликає нас думати про свій власний світ і про наші відповіді на питання стосовно того, що робить нас людьми».

Sydney Morning Herald

ІСТОРІЯ РИМУ

Стародавній Рим має велике значення. Ігнорувати римлян — це не просто вдивлятися незрячими очима у віддалене минуле. Рим усе ще допомагає визначати спосіб нашого розуміння світу і уявлення про самих себе — від високої теорії до примітивної комедії. По двох тисячах років, що минули, він продовжує бути правоосновою культури і політики Заходу, того, що ми пишемо, як бачимо світ і своє місце в ньому.

Убивство Юлія Цезаря під час того, що римляни називали «березневими ідами», у 44 році до н. е. стало з тих часів зразком, а часом і недолугим виправданням убивства тиранів по всьому світу. Структура території Римської імперії лягла в основу політичної географії сучасної Європи і навколоїшніх регіонів. Головною причиною того, що Лондон став столицею Сполученого Королівства, вважають вторгнення римлян, які зробили його центром своєї провінції Британії — небезпечної території, що лежить, як вони собі уявляли, за Великим Океаном, який омиває весь цивілізований світ. Рим заповів нам ідеї свободи і громадянства, а також імперської експлуатації, відповідно до сучасної політичної риторики — від «сенаторів» до «диктаторів». Він залишив нам свої крилаті вирази: від «Бійтесь данайців, що дарунки приносять» до «Хліба й видовищ» і «Бенкету під час чуми», та навіть «Поки дихаю, сподіваюсь». Він викликав сміх, страх і жах приблизно однаковою мірою. Гладіатори нині популярні не менше, ніж блокбастери, якими вони завжди й були. Велична епічна поема Вергілія «Енеїда» мала більше читачів у ХХ, ніж у I столітті.

І все ж історія Стародавнього Риму радикально змінилася за останні 50 років, а ще більше змінилася за майже 250 років, що спливли від часу написання книги Едварда Гіббона «Історія занепаду й загибелі Римської імперії», його ідiosинкратичного історич-

• ПРОЛОГ •

ного експерименту, який започаткував сучасні дослідження історії Риму в англомовному світі. Певною мірою, це пов'язано з новими підходами до розгляду старих свідчень і різними запитаннями, які ми воліємо до них поставити. Побутує небезпечний міф про те, що ми — кращі історики, аніж наші попередники. Це не так. Однак ми підходимо до римської історії з різними пріоритетами — від гендерної ідентичності до продовольчих припасів, — і далеке минуле говорить до нас новими ідіомами.

Також з'явилася надзвичайна кількість відкриттів, — у землі, під водою, навіть загублених у бібліотеках, — що приносять новини зі стародавніх часів і розповідають нам про Стародавній Рим більше, ніж міг знати будь-який тогодчасний історик. Тепер ми маємо рукопис зворушливого оповідання римського лікаря, основні досягнення якого згоріли у вогні, а ім'я спливло у грецькому монастирі лише у 2005 році. Маємо й рештки середземноморських вантажних кораблів, які так і не дісталися Риму і на яких залишилися заморські статуй, меблі та скло, призначенні для багатих домівок, а також вино й оливкова олія — товари широкого вжитку. Поки я пишу, вчені-археологи ретельно досліджують зразки, добуті з льодової шапки Гренландії, щоб навіть там знайти сліди забруднення — наслідки виробництва Стародавнього Риму. Інші кладуть під мікроскоп людські екскременти, знайдені у вигрібній ямі, щоб уточнити, якою була дієта звичайних римлян, що саме потрапило до їхніх шлунків і пройшло крізь систему травлення. Знайдені в них у великій кількості яйця і м'ясо морських їжаків — лише частина відповіді на це запитання.

Історію Риму завжди переписували й переписують; до певної міри, ми знаємо про стародавніх римлян більше, ніж римляни знали про самих себе. Іншими словами, історія Риму — це робота, що все ще триває. Ця книга — мій унесок у цей великий проект, вона пропонує мою версію того, чому це важливо. Назва «*SPQR*» походить із іншого відомого римського вислову: *Senatus Populus Que Romanus*, «Сенат і народ Риму». Цю книгу живила моя цікавість до історії Риму, переконаність, що діалог із Стародавнім Римом усе ще дуже важливий з огляду на те, як маленьке і нічим не примітне село в центральній Італії здобуло настільки панівну владу над такою великою територією на трьох континентах.

Ця книга про те, як Рим виріс і зберіг своє становище так надовго, а не про його занепад і крах, якщо насправді сталося так, як описав Гібbon. Історики багатьма способами могли змоделювати відповід-

ний кінець Риму. Дехто обрав навернення імператора Костянтина у християнство на смертному одрі в 337 році н. е. або пограбування міста в 410 році н. е. Аларіхом і його вестготами. Я закінчує 212 роком н. е., коли імператор Каракалла зробив крок до того, щоб кожен вільний мешканець Римської імперії став повноправним римським громадянином, зникла різниця між завойовником і завойованими й завершився процес поширення прав і привileїв римського громадянства, що почався майже тисячу років до того.

Однак «SPQR» — не просто данина захопленню. У класичному світі — римлян і греків — є багато того, що викликає у нас інтерес і привертає увагу. Наш світ був би незмірно біднішим, якби ми не продовжували контактувати з іхнім світом. Однак захоплення — то інша справа. У щасливі роки дитинства я збуджувалася, коли чула, як люди говорили про «великих» римських завойовників чи навіть про «велику» Римську імперію. Я спробувала навчитися бачити речі з іншого боку.

Фактично «SPQR» виступає проти деяких міфів і напівправди про Рим, з якими я разом із багатьма іншими виросла. Римляни не розпочинали з грандіозного плану завоювання світу. Хоча, зрештою, вони дійсно збудували свою імперію як матеріалізацію долі, але мотивація, що спочатку лягла в основу їхньої військової експансії через Середземномор'я і далі, все ще належить до великих загадок історії. Під час побудови своєї імперії римляни не обійшлися без грубого поневолення невинних людей, які займалися своїми справами в мирі й спокої, поки на горизонті не з'явилися їхні легіони. Перемога римлян була безсумнівно брудною. Завоювання Галлії Юлієм Цезарем справедливо порівнювали з геноцидом і критикували римлян у ті часи відповідно до їхніх поглядів. Однак Рим розрісся не у світ громад, що живуть у мирі між собою, а у світ ендемічного насилия, конкурентної влади, яку підтримувала воєнна сила (насправді не існувало жодної іншої підтримки) і які самі були міні-імперіями. Більшість ворогів Риму — не менш мілітаризовані, ніж римляни, однак вони не перемогли з причин, які я намагатимусь пояснити.

Рим був не просто брутальним молодшим родичем класичної Греції, відданим техніці, військовій ефективності й абсолютизму, тоді як греки надавали перевагу інтелектуальному пізнанню, театрі і демократії. Деякі римляни вбачали різницю саме в цьому, і багатьом сучасним історикам подобається подавати класичний світ крізь призму простої дихотомії між двома дуже різними куль-

• ПРОЛОГ •

турами. Як побачимо далі, це хибний шлях з обох поглядів. Грецькі міста-держави так само охоче вигравали битви, як і римляни, а більшість із них мало чим були схожі на той короткий афінський експеримент із демократією. Кілька римських письменників стали найпотужнішими критиками римського імперіалізму замість бездумного оспіування імперської могутності. «Вони принесли спустошення і назвали його миром» — цей слоган часто підсумовував наслідки військового загарбання. Він був написаний у II столітті н. е. римським істориком Тацитом і стосувався влади римлян у Британії.

Історія Риму — великий виклик. Не існує єдиної оповіді про Рим, особливо після того, як римський світ поширився далеко за межі Італії. Історія Риму — це не те саме, що історія Римської Британії чи Римської Африки. Здебільшого я зосереджуватимусь на місті Рим і на римській Італії, однак я обов'язково кину погляд на Рим ззовні, з точки зору тих, хто жив на ширших територіях імперії, — солдатів, бунтівників чи амбітних колаборантів. І для різних періодів можна скласти дуже різні типи історії. Від найбільш ранньої історії Риму й періоду, коли він розширювався у IV столітті до н. е. з малого села у головного гравця на Італійському півострові, не залишилося взагалі жодних писемних документів тодішніх римлян. Оповідь про це має стати результатом тяжкої роботи з реконструкції, для чого слід збирати окремі крихти свідчень — щонайменший фрагмент посуду чи кілька літер, нашкрябані на камені, і робити це з максимальною наполегливістю. Лише трьома століттями пізніше з'явилася зовсім протилежна проблема — як звести докупи безліч суперечливих свідчень сучасників, які загрожують запутати будь-яку чітку оповідь.

Історія Риму вимагає також уяви особливого штибу. Дослідження Стародавнього Риму з позицій ХХІ століття, певною мірою, нагадує ходіння по натягнутому канату — треба ретельно зберігати рівновагу. Поглянемо в один бік — усе таке спокусливо знайоме: обговорення щодо походження свободи чи проблем статей, до якого ми готові приєднатися; там знайомі будинки і пам'ятники; сімейне життя, особливості якого нам добре знайомі, з усіма його підлітковими проблемами, а також жарти, які «розуміємо». На другому боці бачимо абсолютно чужу територію. Мається на увазі не лише рабство, бруд (навряд чи у Стародавньому Римі було щось на зразок сміттярів), криваві вбивства людей на аренах і смерть від хвороб, лікування яких нині вважаємо чимось звичним; до того ж новона-

• Історія Риму •

роджені, яких викидають на смітник, гвалтування дітей і екстравагантні євнухи-священики.

Дослідження цього світу розпочнемо з одного конкретного аспекту історії Риму, над яким римляни ніколи не переставали ламати голови і про який сучасні письменники, від істориків до драматургів, ніколи не переставали дебатувати. Це найкращий вступ до деяких ключових персонажів Стародавнього Риму, до розмаїття суперечок римлян про власне минуле і до способів, з допомогою яких продовжуємо відновлювати й намагаємося пояснити все це, — а також до того, чому історія Риму, його сенату і населення все ще має для нас значення.

РОЗДІЛ 1

ЗОРЯНИЙ ЧАС ЦИЦЕРОНА

Наша історія Стародавнього Риму бере свій початок у середині I століття до н. е., більш ніж через 600 років після заснування міста. Вона починається із загрози революції, змови «терористів» з метою зруйнувати місто, таємних операцій і публічних промов, з битви між римлянами і римлянами ж, із ув'язнення та покарання громадян (винних чи ні) в інтересах безпеки Батьківщини. Рік 63-й до н. е. З одного боку, Луцій Сергій Катиліна, ображений, збанкрутілий аристократ і натхненник змови, як він сам вважав, спрямованої на вбивство обраних посадовців і спалення всього міста, — а в процесі цього мало відбутися списання всіх боргів як багатих, так і бідних. На іншому боці — Марк Туллій Цицерон, знаменитий промовець, філософ, жрець, поет, політик, дотепник і оповідач, один із тих, кого прирекли на смерть, — і людина, що ніколи не припиняла використовувати свої таланти ритора для похвальби, як він розкрив жахливу змову Катиліни і врятував державу. Це був його зоряний час.

У 63 році до н. е. місто Рим — величезний метрополіс із понад мільйоном мешканців, яке було більшим за будь-яке інше місто в Європі аж до XIX століття. І хоча на той час у місті не було імператора, воно правило величезною імперією, що простяглась від Іспанії до Сирії, від півдня Франції до Сахари. Це була величезна суміш розкоші й бруду, свободи й експлуатації, громадянської гордості й убивчої громадянської війни. Далі зазирнемо в далеке минуле, на самісінський початок часів Рима, побачимо перші подвиги громадян Рима, як у війні, так і в мирному житті. Спробуємо зрозуміти, що лежить в основі деяких оповідей із часів раннього Рима, які й донині зачіпають серце, — від «Ромула і Рема» до «Викрадення Лукреції». У нас виникатимуть запитання, які історики ставили перед собою

• Зоряний час Цицерона •

з античних часів. Як і чому звичайне маленьке поселення в центральній Італії виросло в місто, більше за будь-яке інше в стародавньому Середземномор'ї, і захопило контроль над такою величезною імперією? Чи було щось особливе в самих римлянах і що саме? Однак мало сенсу в тому, щоб починати цю оповідь із самісінського початку.

Досліджувати Рим можна починати лише з I століття до н. е., пильно і детально спостерігаючи за ним сучасним поглядом. Цей період залишив по собі надзвичайно багато текстів: від приватних листів до публічних промов, від філософії до поезії — епічної й еротичної, від наукових матеріалів і до живого мовлення на вулиці. Завдяки всьому цьому ми зможемо відстежувати день за днем інтриги й махінації вельможних політиків Рима. Можемо підслухати їхні переговори і торги, розгледіти, як у переносному й прямому сенсі встремлювали одне одному ніж у спину. Можемо навіть відчути смак їхнього приватного життя: подружні зради, фінансові проблеми, горе через смерть улюблених дітей, а час від часу — і улюблених рабів. У нас нема можливості пізнати настільки добре чи настільки безпосередньо ранню історію Заходу (так само, як і не маємо детальних свідчень щодо класичних Афін). І ще приблизно тисячу років, до Флоренції часів Відродження, ми не знайдемо жодного іншого місяця, про яке можна було б дізнатися такі деталі.

Ба більше, саме протягом I століття до н. е. римські письменники самі почали систематично досліджувати попередні століття свого міста і своєї імперії. Звісно, інтерес до минулого сягає ще далі: наприклад, ознайомимось із історією зростання міста, написаною місцевим греком в середині II століття до н. е. Однак лише з I століття до н. е. римські вчені й критики почали ставити запитання, пов'язані з історією, які ми ставимо й донині. Завдяки поєднанню наукового дослідження і значної порції конструктивної уяви вони створили ту версію раннього Рима, на яку ми й нині покладаємося. Ми все ще дивимося на історію Рима, принаймні фрагментарно, очима I століття до н. е. Іншими словами, історія Риму, така, яку ми знаємо, розпочалася саме тут.

Рік 63-й до н. е. — важливий у цьому вирішальному столітті. Це був час майже краху міста. Понад 1000 років, які ми розглядаємо в цій книзі, Рим безліч разів стикався з небезпеками і поразками. Наприклад, близько 390 року до н. е. ватага галлів-мародерів окупувала місто. У 218 році до н. е. полководець з Карфагена Ганнібал здійснив свій знаменитий перехід через Альпи з 37 слонами й зав-

дав жахливих втрат римлянам, поки вони врешті-решт змогли вдарили у відповідь. За оцінками римлян, у битві при Каннах у 216 році до н. е. лише за півдня втрати становили 70 тисяч убитими, що подібно до втрат у кривавій бійні під Геттісбергом чи за перший день битви на Соммі*, а може, й перевищує їх. І майже подібна небезпека, якщо вірити уяві римлян, виникла у 70 році до н. е., коли об'єднаний загін колишніх гладіаторів і втікачів під проводом Спартака виявився рівним за силою погано підготованим легіонам. Римляни ніколи не були непереможними в битвах, як ми схильні вважати або як вони хотіли показати. Однак у 63 році до н. е. вони зіткнулися з ворогом всередині, «терористичною змовою» в серці римського істеблішменту.

Історію цієї кризи все ще можна простежити в дрібних деталях день за днем, а інколи й година за годиною. Ми точно знаємо, де відбувалася більшість подій, а інколи можемо поглянути і на монументи, які домінували на сцені у 63 році до н. е. Можемо стежити за операціями з підставними особами, що дали Цицеронові інформацію про заколот, і побачити, як Катиліну змусили тікати з міста до насілів зібраної армії на північ від Рима і вступати у битву з офіційними римськими легіонами, яка коштувала йому життя. Можемо також кинути оком на деякі аргументи, суперечності й ширші запитання, які виникали й далі виникають у контексті кризи. Жорстка відповідь Цицерона — разом із тими заключними стратами — була коротким поясненням того, що турбує нас донині. Чи легітимно ліквідувати «терористів», не беручи до уваги законні процедури? Чи можна пожертвувати громадянськими правами в інтересах безпеки батьківщини? Римляни безупинно обговорювали «змову Катиліни», як її почали називати. Чи був Катиліна лютим ворогом, чи, може, існують приховані причини для його виправдання? Якою ціною вдалося відвернути революцію? Події 63 року до н. е. й крилаті вислови, що виникли тоді, продовжували лунати упродовж наступної історії Західу. Деякі формулювання, висловлені в палких дебатах після виявлення заколоту, як побачимо далі, існують у нашій політичній

* Битва під Геттісбергом (1–3 липня 1863 року) — найкривавіша в Громадянській війні США. Втрати з обох боків становили близько 57 тисяч осіб.

Битва на Соммі (1 липня — 18 листопада 1916 року) — наступальна операція англо-французьких військ проти німецьких у Першій світовій війні. Сумарні втрати становили понад 1,2 млн осіб. — *Tут і далі — прим. перекл., якщо не зазначено іншого.*

1. Міцні арки і колони «Табулярію», вбудовані в палац Мікеланджело, все ще лишаються головною віхою Римського форума. Збудований лише за двадцять років до того, як Цицерон став консулом у 63 році до н. е., він вважається одним із найбільш близьких тогочасних архітектурних досягнень. Його функція менш зрозуміла. Це, очевидно, була якась громадська будівля, однак не обов'язково архів (*tabularium*), як часто вважають.

риториці й досі, вони присутні на плакатах і банерах і навіть у твітах сучасного політичного протесту.

Якими б не були достойнства і помилки, «змова» приводить нас у центр політичного життя Рима в I столітті до н. е., до його домовленостей, суперечностей і конфліктів. Тим самим він дає нам змогу поглянути на діяльність «Сенату» і «Народу» (чи «Народних зборів» — двох інститутів, які входять до назви цієї книжки *SPQR (Senatus Populus Que Romanus)*). Кожен окремо і часто в різкій опозиції до іншого, ці інститути були головним джерелом політичної влади в Римі I століття до н. е. Разом вони утворили умовне позначення для легітимної влади Римської держави, буквосполучення, що пройшло крізь усю історію Риму і продовжує використовуватись в Італії у XXI столітті. Ще ширше застосування отримало слово «сенат» (мінус «народні збори»), що подарувало цю назву сучасним законодавчим асамблеям по всьому світу — від США до Руанди.